

*Mirosław Bochenek**

POCZĄTKI KAPITALIZMU W ANGLII WEDŁUG LEONA WINIARSKIEGO

Z a r y s t r e ś c i . Proces wykształcania się – jak wykazał Leon Winiarski – gospodarki rynkowej w Anglii trwał ponad 300 lat. W jego efekcie powstała pierwsza potęga gospodarcza o charakterze przemysłowym na świecie oraz nowoczesne demokratyczne społeczeństwo. Niestety, powstanie kapitalizmu zostało okupione ogromnymi kosztami, które ponosiły najsłabsze warstwy społeczne. Narodzinom gospodarki rynkowej, która okazała się najbardziej efektywnym systemem ekonomicznym w dotychczasowej historii, towarzyszyły pot, łzy, skrajne ubóstwo oraz egzekucje tysięcy pozbawionych własności włóczęgów.

S ł o w a k l u c z o w e : kapitalizm, stadia rozwoju gospodarki, gospodarka rynkowa.

WSTĘP

Poglądy teoretyków ekonomii na temat początków gospodarki rynkowej wykazują pewne – ale niezbyt istotne – różnice. Przykładowo Robert L. Heilbroner w znakomitej książce pt. *Wielcy ekonomiści. Czasy – życie – idee* pisał: „system rynkowy, z jego niezbędnymi składnikami – ziemią, pracą i kapitałem – rodził się w bólach, które rozpoczęły się w XIII w., a zakończyły dopiero sześć stuleci później” (Heilbroner, 1993, s. 29). Z kolei Karol Marks

* Adres do korespondencji: Mirosław Bochenek, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, WNEiZ, ul. Gagarina 13A, 87–100 Toruń, e-mail: bochenek@econ.uni.torun.pl.

utrzymywał, że „pierwsze zaczątki produkcji kapitalistycznej sporadycznie występują w niektórych miastach śródziemnomorskich już w wieku XIV i XV, to jednak era kapitalizmu datuje się dopiero od XVI wieku” (Marks, 1970, s. 514). Pogląd Marksa akceptował Paul M. Sweezy. Uważał on, że rozwój produkcji towarowej w Europie Zachodniej nastąpił w XV i XVI wieku. Rozwój kapitalizmu poprzedziła więc przedkapitalistyczna produkcja towarowa (Sweezy, 1964, s. 417). Zdaniem Mieczysława Mieszczankowskiego tezy Marksa o początkach produkcji kapitalistycznej, datowanych na drugą połowę XVI wieku, znajdują potwierdzenie w badaniach historycznych (Mieszczankowski, 1982, s. 406–407). Na narodziny kapitalizmu w łonie zachodnioeuropejskiego feudalizmu wskazywał również Józef Zawadzki. Twierdził, że zjawisko to wystąpiło w XV–XVI wieku (Zawadzki, 1974, s. 330). W wydanej w 1993 roku książce pt. *200 lat gospodarki rynkowej* Wiesław Sadzikowski stał na stanowisku, że wyłanianie się gospodarki rynkowej z feudalizmu następowało w Europie Zachodniej od schyłku XVI do połowy XVIII wieku. Było to stadium pierwocin tej gospodarki (Sadzikowski, 1993, s. 14).

Zapatrywanie ekonomistów w tej sprawie nie odbiega od opinii historyków gospodarczych. Jerzy Ciepielewski, Irena Kostrowicka, Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski uważali, że układ kapitalistyczny wykształcał się na zachodzie Europy w XV–XVIII wieku wraz z powstawaniem manufaktur. W swym pomnikowym dziele pt. *Dzieje gospodarcze świata do roku 1975* pisali: „Należy pamiętać, że powstanie kapitalizmu było wcześniejsze od narodzin nowoczesnego przemysłu fabrycznego. Elementy układu kapitalistycznego tworzyły się jeszcze w okresie, gdy dominowała gospodarka feudalna” (Ciepielewski i in., 1977, s. 34).

Niestety, dostrzegalny jest jednak brak – z nielicznymi wyjątkami – pogłębionych studiów na temat społeczno-ekonomicznych kosztów tworzenia się gospodarki rynkowej. Uważa się, że wiarygodny opis okropności wolnokonkurencyjnej gospodarki kapitalistycznej w postaci robotniczej nędzy, brudu, rozpacz i beznadziejności przedstawił Fryderyk Engels w pracy *Położenie klasy robotniczej w Anglii*. Jednakże „obraz” Engelsa dotyczył pierwszej połowy XIX wieku, czyli ukształtowanej gospodarki rynkowej (Engels, 1952, s. 70 i n.), a nie okresu jej postawiania.

W 1889 roku, a więc ponad 120 lat temu, w Paryżu ukazała się interesująca rozprawa – przebywającego na emigracji – Leona Winiarskiego pt. *Stosunki społeczne w Anglii*. Autor zawarł w niej wnikliwą analizę kształtowania się kapitalistycznych stosunków produkcji na Wyspach Brytyjskich. Ponieważ dorobek Winiarskiego jest często pomijany w historii polskiej ekonomii, celem niniejszego opracowania jest jego przypomnienie oraz wskazanie na walory wspomnianej rozprawy.

Rozważania Winiarskiego okazują się niezmiernie ciekawe i aktualne w związku z toczącymi się od kilkudziesięciu lat dyskusjami na temat przekształceń systemowych (społeczno-ekonomicznych), które dokonują się w różnych zakątkach naszego globu.

1. ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ LEONA WINIARSKIEGO

Leon Winiarski¹ urodził się 15 lutego 1865 roku w Warszawie w żydowskiej rodzinie mieszczańskiej. Po ukończeniu V Gimnazjum zapisał się na studia prawnicze w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim w roku akademickim 1884–1885. Związany z Socjalno-Rewolucyjną Partią Proletariat, zwaną Wielkim Proletariatem, prowadził działalność oświatową, publicystyczną i popularyzatorską, m.in. przygotował streszczenie pierwszego tomu *Kapitału* Karola Marksa pt. *Kapitał, towar i pieniądz*. Aresztowany z innymi działaczami partii przebywał w X Pawilonie Cytadeli Aleksandrowskiej w Warszawie. Po dwunastu miesiącach (we wrześniu 1886 roku) został wypuszczony za kaucją i natychmiast opuścił rodzinną Warszawę na zawsze.

Na paryskiej Sorbonie podjął studia prawnicze i ekonomiczne. Aktywnie współpracował z paryskim „Przedświtem” oraz z wydawaną w Genewie „Walką Klas”. W Paryżu redagował nowo utworzone w 1889 roku czasopismo socjalistyczne „Przegląd Europejski”, w którym zamieścił swoje opracowanie pt. *Stosunki społeczne w Anglii*. Na język polski przetłumaczył pierwszą pracę ekonomiczną Karola Marksa pt. *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*. W okresie paryskim prowadził również badania naukowe oraz rozpoczął działalność publicystyczną jako stały współpracownik warszawskiego „Przeglądu Tygodniowego”, „Przeglądu Społecznego” i „Tygodnika Powszechnego”. Ogłosił wówczas kilka prac, m.in.: *Obecne przesilenie ekonomiczne w Europie i Ameryce* (1887), *Spółczesna literatura ekonomiczna w Anglii* (1888) oraz *Teorie ekonomiczne Karola Rodbertusa* (1889). Swoje studia kontynuował w Londynie w 1889 roku. W następnym roku przeniósł się do Szwajcarii na stałe.

W latach 1890–1893 polski emigrant studiował ekonomię na Université de Geneve. Na podstawie dysertacji *Les finances russes (1867–1894) avec une introduction sur l'impôt et le crédit* w 1894 roku uzyskał stopień naukowy „Docteur es Lettres” i rozpoczął karierę na tymże uniwersytecie jako docent prywatny ekonomii politycznej. Pobyt w Genewie był najbardziej twórczym okresem życia tego erudyty. Prowadził wówczas badania ekonomiczne, socjo-

¹ Biografię Winiarskiego opracowano na podstawie: Bieńkowski (1972, s. 285–290 i 294); Bezwiński (1983, s. 103–104 i 117); Stępień (1970, s. 37–42 i 91) oraz Baumgarten (1966, s. 504–505, 510–511, 573, 575–576, 625 i 631–632).

logiczne, psychologiczne, historyczne, filozoficzne (estetyczne), metodologiczne, antropologiczne, etnograficzne, literackie i kulturoznawcze, a także kryminologiczne. Był również znawcą sztuki stosowanej. Owocem tych wielostronnych studiów były liczne publikacje, m.in.: *Prerafaelici* (1890), *Literatura ekonomiczna we Francji* (1891), *Metoda matematyczna w ekonomii politycznej* (1893), *La méthode mathématique dans la sociologie et dans l'économie politique* (1894), *Zbrodnicstwo* (1894), *Le matérialisme économique et la psychologie sociale* (1895), *L'impôt* (1895), *Deux théories d'équilibre économique* (1896), *Étude critique sur le III vol. du Capital de Marx* (1897), *System ekonomii matematycznej* (1897), *O wierzeniach ludów pierwotnych* (1897), *L'anthropo-sociologie* (1898), *Szkice psychologiczne* (1899), *L'enseignement de l'économie politique pure et de la mécanique sociale* (1900), *Mechanika społeczna – przyczynek do teorii rodziny i własności* (1900), *Ustrój społeczeństw pierwotnych* (1901), *Współcześni ekonomiści amerykańscy* (1902), *Psychologia ekonomiczna* (1902), *Nowe teorie renty w ekonomii społecznej* (1902) oraz *Z socjologii – prawo najmniejszego wysiłku jako podstawa wartości* (1903). Ponadto napisał dziesiątki artykułów recenzyjnych. Uchonorowaniem jego osiągnięć na arenie międzynarodowej w dziedzinie nauk społecznych było członkostwo Amerykańskiej Akademii Nauk Społecznych i Politycznych (od 1899 r.) oraz Międzynarodowego Instytutu Socjologicznego w Paryżu (od 1900 r.).

W roku 1903 Winiarski został powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego nauki finansów i statystyki Université de Lausanne. Po sześciu latach pracy na tamtejszym uniwersytecie powrócił – w 1909 roku – do Genewy, gdzie został mianowany profesorem nadzwyczajnym finansów i statystyki. Na tym stanowisku pracował do śmierci. Leon Winiarski zmarł w Genewie 2 kwietnia 1915 roku w wieku 50 lat.

Prace socjologiczne, a szczególnie oryginalna teoria „mechaniki społecznej” sprawiły, że jest on zaliczany do grona najwybitniejszych reprezentantów kierunku energetyczno-mechanicystycznego w socjologii. Winiarski jest również uważany za prekursora socjometrii, socjotechniki oraz teorii przeistoczenia energii seksualnej w estetyczną Zygmunta Freuda. Za sprawą prac, w których przedstawił zalety metody matematycznej oraz dorobek szkoły lozańskiej, stał się pierwszym w Polsce propagatorem szkoły matematycznej w ekonomii (Bochenek, 2008, s. 179–276).

2. NARODZINY I ROZWÓJ KAPITALIZMU W ANGLII

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku Winiarski prowadził badania naukowe na temat procesu rozwoju społeczno-gospodarczego w An-

glii, w wyniku którego wykształcił się system rynkowy. Efektem tych studiów była rozprawa *Stosunki społeczne w Anglii*, wydana w 1889 roku. Już we wstępie autor zaznaczył, że w procesie rozwoju społeczeństwa nie ma miejsca na przypadek i wszystkie zdarzenia są skutkiem wcześniejszych stanów oraz przyczyną przyszłych. Jest on procesem nieodwracalnym, którego nie można zmienić, ale jedynie się podporządkować. Ponieważ ówczesna Anglia była krajem najwyżej rozwiniętym gospodarczo i społecznie, mogła posłużyć jako przykład do rozważań modelowych. Kraj ten wyznaczał również drogę rozwoju innym krajom. Każde społeczeństwo musi przejść przez kolejne szczeble rozwoju gospodarczego, którym odpowiadają panujące formy produkcji. Winiarski wyróżnił następujące po sobie formy: gminę, drobne gospodarstwo, manufakturę oraz wielkie gospodarstwo. Anglia była samotnym pionierem rozwoju ekonomicznego, dlatego w początkowym okresie przejście od formy niższej do wyższej odbywało się stosunkowo wolno. Pod koniec XIX stulecia zmiany form produkcji dokonywały się w warunkach walki między tymi formami na całym świecie, która tę transformację przyspieszała. Uważał on, że wszystkie społeczeństwa osiągną najwyższą formę organizacji produkcji, jaką jest wielka produkcja. Oznacza to, że produkcja w każdym społeczeństwie będzie jednakowo zorganizowana. Angielski wzorzec rozwoju produkcji kapitalistycznej będą powielać nie tylko państwa zachodnioeuropejskie, ale również kraje całego świata, konstatował Winiarski (1889, s. 1–4).

Wyjaśnienie procesu rozwoju produkcji kapitalistycznej w Anglii wymagało – pisał nasz uczyony – długookresowej analizy historycznej. Okresem poprzedzającym powstanie kapitalizmu był wiek XV. W schyłkowym okresie średniowiecza panowała drobna forma produkcji, wymiana była sporadyczna, wytwórcy zaspokajali w pierwszym rzędzie swoje potrzeby. Rzemieślnicy przeznaczali na wymianę część swojej produkcji, a więc produkty te przekształcały się w towary. W rolnictwie występowały gospodarstwa chłopskie oraz farmerskie. Włościanie mieli zagwarantowaną własność prywatną i wolność osobistą. Obok niezależnych włościan istniały grupy dzierżawców, którzy część swoich dochodów w formie daniny oddawali właścicielom ziemskim, tj. lordom lub duchownym. Produkcja miejska (najczęściej dla znajomych lub na zamówienie) odbywała się wyłącznie w zakładach rzemieślniczych, w których występowała hierarchiczna struktura, o otwartej ścieżce awansu. Po opanowaniu „sztuki” wykonywania zawodu, gwarantującej jakość produkcji, rzemieślnik przechodził przez kolejne szczeble, od ucznia do czeladnika i majstra. Skupiające rzemieślników cechy gwarantowały wolność i dobrobyt zrzeszonym członkom oraz chroniły interesy konsumentów. Narzędzia pracy wykorzystywane w rolnictwie i rzemiośle były bardzo proste, pozwalały jednak wytwarzać dobra na zaspokojenie skromnych potrzeb. Nieliczni wówczas

najemnicy w majątkach lordowskich egzystowali na podobnym poziomie. Dla niezależnych chłopów i rzemieślników, którzy byli właścicielami środków produkcji, XV wiek był okresem największego rozkwitu. Nie istniała wówczas instytucja „pracodawców” i robotników najemnych. Ponad klasą chłopów i rzemieślników istnieli baronowie, dysponujący najemnym wojskiem, duchowni posiadający własne majątki oraz król. Król i baronowie byli zajęci bądź sprzeczkami między sobą, bądź wojnami z zewnętrznym wrogiem, do których nie wciągali prostego ludu. Kształceniem ludu zajmowały się szkoły zakładane przez Kościół katolicki. Rodzące się kupiectwo w ciągu całego wieku krzepło w siłę. Z Anglii wywożono wówczas wełnę i zboże, z zagranicy sprowadzano korzenie, wino, oliwę, jedwab oraz wyroby manufakturowe (Winiarski, 1889, s. 4–6 i 16).

Gruntowne i dalekosiężne zmiany – jak zauważył autor *Stosunków społecznych w Anglii* – nastąpiły w XVI wieku. Ludzie pracy zostali zdegradowani i doprowadzeni do nędzy, a klasa kupców, czyli średnia, zaczęła przejmować bogactwo pochodzące z rozwoju handlu zamorskiego. Klasa nędzarzy i najemników rekrutowała się z najemnych żołnierzy zwalnianych przez podupadających baronów, a także wywłaszczanych chłopów oraz dawnych rzemieślników. Największą grupę stanowili jednak odrywani od ziemi włościanie. Do 1489 roku na ziemiach gminnych wszyscy chłopcy mogli wypasać swoje bydło. Ale we wspomnianym roku król Henryk VII udostępnił te ziemie wyłącznie bogatym właścicielom. W późniejszym okresie feudalni panowie rozpoczęli proces masowego wywłaszczania chłopów z ich ziemi. Dzięki udoskonaleniom technicznym w rolnictwie wzrosła produkcja zboża i spadła jego cena, co zmniejszyło zyskowność uprawy roli. Równocześnie rósł popyt (krajowy i z Flandrii) na wełnę, a w konsekwencji rosła jej cena, co zachęcało do zamiany gruntów ornych na łąki i pastwiska oraz rozwoju hodowli owiec. Ponadto hodowla owiec wymagała mniejszych nakładów pracy, w związku z czym rugowani z ziemi drobni dzierżawcy i chłopcy zostali pozbawieni dotychczasowych zajęć i własności. Rolnictwo produkowało nie dla własnych potrzeb, ale dla zysku. Ostatecznym aktem pozbawienia chłopów ziemi była sekularyzacja dóbr kościelnych, zajmujących 1/3 królestwa (Winiarski, 1889, s. 7), po zerwaniu przez króla Henryka VIII stosunków z Rzymem i uchwaleniu w 1534 roku przez parlament angielski „Aktu supremacji” (Tüchle, Bouman, 1986, s. 72). Ziemie te zostały przekazane uległym landlordom lub sprzedane kapitalistom wiejskim. W ten sposób nieliczna część bezrolnych farmerów została przekształcona w wiejski proletariat zmuszony do życia w nędzy. Pozostali migrowali do miast, zasilając szeregi włóczęgów i żebraków. Tylko za panowania Henryka VIII uśmiercono 72 tys. pozbawionych ziemi włóczęgów. Nowa klasa robotnicza powstała w okrutnych warunkach,

została poddana wyzyskowi oraz podlegała upośledzającym prawom o płacy minimalnej i maksymalnie długim dniu pracy. Sprzyjające warunki posiadali kapitalistyczni farmerzy – absolutni panowie wsi, oraz kupcy i kapitaliści rękodzielnicy (Winiarski, 1889, s. 8–9).

Zdaniem Winiarskiego drobną produkcję w XVI wieku zastąpiła wielka produkcja. Farmerzy wytwarzali surowce pochodzenia rolnego, kapitaliści miejscy organizowali produkcję w manufakturze. Procesu tego nie były w stanie zatrzymać nawet istniejące cechy, które upadały pod naporem konkurencji i udoskonalanych środków produkcji oraz wzrostu wydajności pracy. W poprzedniej epoce cechy ograniczały rozmiary produkcji, a w XVI stuleciu przekształcały się w asocjacje kapitalistów i rodzinne monopole. We wcześniejszym okresie, przy prostych i tanich narzędziach pracy, każdy wytwórca, w dowolnej chwili, mógł zostać drobnym producentem. W XVI wieku środki produkcji były droższe, dlatego przedsiębiorcą mógł być tylko posiadacz znacznego kapitału. Otwarcie nowych rynków wymusiło wzrost wydajności pracy oraz zmianę organizacji produkcji, która przybrała formę prostej kooperacji. Czynnikiem sprzyjającym powyższym przemianom było również odkrycie Ameryki i napływ złota, a także powstanie rynku światowego i większa dostępność zagranicznych produktów. Z czasem Anglia zdominowała morza i handel światowy. Zwiększenie produkcji wymagało zatrudnienia większej liczby najemnych robotników, którzy zwiększali zyski i władzę kapitalistów. Pojawiła się tendencja zwiększania skali produkcji, rozmiarów przedsiębiorstw i zwiększania liczby zatrudnianych pracowników. Następową większą koncentracją kapitału oraz eliminowanie słabszych producentów. Miejsce prostej kooperacji zajęła kooperacja złożona, czyli manufaktura. Z ustaleń Winiarskiego wynikało więc, że w XVI wieku dokonały się zmiany, które zadecydowały o strukturze angielskiej gospodarki w późniejszym okresie: powstała wielka własność ziemiska z farmerem jako organizatorem produkcji rolnej, nastąpił rozwój manufaktur (koncentracja kapitału przemysłowego), wzrosło znaczenie kapitału handlowego i wreszcie pojawiła się nowa klasa robotników najemnych. Oznacza to, że w okresie tym zrodziły się kapitalistyczne stosunki produkcji (Winiarski, 1889, s. 9–11).

W XVIII-wiecznym społeczeństwie angielskim – twierdził Winiarski – nie było chłopów i rzemieślników. Zastąpili ich miejscy i wiejscy robotnicy najemni osiągający dochody na poziomie wegetacji. Jałmużna umożliwiała przeżycie licznym zastępom bezrobotnych proletariuszy. W rolnictwie utrwałała się – na następne stulecia – nowa struktura społeczna: z landlordem, farmerem i robotnikiem rolnym. Podczas gdy wydziedziczona część społeczeństwa ulegała pauperyzacji, handel i przemysł rozwijały się coraz szybciej. Zastosowanie nawozów sztucznych oraz maszyn zapewniło dynamiczny rozwój rolnic-

twą. Na tym etapie rozwoju kapitalizmu produkcja odbywała się nie dla potrzeb wytwórcy, ale dla wymiany, była to więc produkcja rynkowa, w wysokim stopniu uspołeczniona, chociaż środki produkcji pozostawały prywatne (Winiarski, 1889, s. 11, 13 i 15).

Wolnokonkurencyjna gospodarka kapitalistyczna – zdaniem polskiego emigranta – ostatecznie ukształtowała się w XVIII wieku. Kapitałiści wiejscy i miejscy posiadali środki produkcji, które obsługiwali najemni robotnicy w zamian za płacę na poziomie niezbędnego utrzymania, ustaloną przez rynek – w drodze kontraktu między robotnikami i pracodawcami. Nowe wynalazki wdrażane do produkcji pozwalały zwiększać jej rozmiary i obniżać ceny dóbr, które kierowano za granicę. Anglia zajęła pierwsze miejsce w produkcji przemysłowej na świecie. Mimo gwałtownego wzrostu bogactwa narodowego sytuacja robotników stawała się coraz trudniejsza. Spadek płacy mężczyzn zmuszał do pracy kobiety i dzieci, które były jeszcze bardziej eksploatowane. Wynalazki techniczne prowadziły do przewrotów we wszystkich sferach. Konkurencja wymuszała wzrost produktywności pracy. Rosnące zyski przechwytywali fabrykanci, których nie byli w stanie skonsumentować, podczas gdy robotnicy fabryczni ciągle żyli w niedostatku. Na rynku periodycznie pojawiała się nadprodukcja towarów. Przeładowane fabryki były zamykane, robotnicy zwalniani, zasilając armię „zbytecznej ludności” (Winiarski, 1889, s. 13–16).

Opisany przez Winiarskiego okres przemian wykształcił zupełnie nowe stosunki produkcji. Ich podstawą stała się praca najemna, która zdeterminowała nową formę produkcji. Społeczeństwo podzieliło się z jednej strony na burżuazję, dysponującą wszystkimi środkami wytwórczymi, oraz z drugiej strony na proletariąt, posiadający wyłącznie własną pracę. Dominującą formą produkcji stała się produkcja towarowa, której immanentną cechą jest podział pracy. Fundamentami kapitalistycznego systemu wytwarzania stały się wyzysk siły roboczej, wolna konkurencja, swoboda przemieszczania się oraz umowa. W okresie tym nastąpiła również koncentracja drobnych i rozproszonych środków produkcji, której towarzyszyło uspołecznienie czynności i całego procesu produkcji. System ten zrodził także nowe sprzeczności. W poszczególnych fabrykach dokonywał się postęp organizacji pracy i planowości, stosowano nowe maszyny, rosła wydajność pracy, a mimo to o rozmiarach produkcji decydowali jedynie kapitałiści, którzy nie byli w stanie kontrolować ogólnej sytuacji rynkowej. Nowoczesne maszyny pozwalały zwiększać produkcję, a jednocześnie redukowały zatrudnienie pracowników najemnych, co zmniejszało chłonność rynku i prowadziło do powtarzających się periodycznie w cyklu dziesięcioletnim kryzysów nadprodukcji. Ich występowanie świadczyło o braku możliwości dalszego istnienia kapitalizmu, o wypełnieniu się jego misji. Konkurencja eliminowała najsłabsze podmioty. W czasie kryzysu upa-

dały również średnie przedsiębiorstwa, przy życiu pozostawał tylko wielki kapitał. Procesy te zwiększały uspołecznienie kapitalistycznego systemu wytwarzania, konstatował Winiarski (1889, s. 16–20).

Podział społeczeństw na antagonistyczne klasy wyzyskiwaczy i wyzyskiwanych był – zdaniem Winiarskiego – uzasadniony i pożyteczny tylko we wcześniejszych epokach. Natomiast w stadium wielkiego przemysłu podział ten był zbędny i musiał być usunięty. Istnienie klasy uprzywilejowanej było szkodliwe dla dalszego rozwoju społeczeństwa (Winiarski, 1889, s. 20–22).

Rozwijając myśl o istnieniu granic kapitalizmu, polski uczoney twierdził, że w XIX wieku zaistniały materialne warunki zmiany systemu społeczno-gospodarczego. Do ich dokonania niezbędna okazała się również świadomość społeczna². Niezrozumienie przyczyn nędzy zrodziło zorganizowany bunt robotników angielskich przeciw maszynom – „luddyzm”. Za niszczeniem własności burżuazyjnej opowiadał się również ruch czartystów. Widocznym efektem działalności organizacji robotniczych było skrócenie czasu pracy dorosłych i dzieci dokonane w latach 1833–1848. Nie mniejszym postępem było również uświadomienie odrębności klasowej proletariatu, a następnie dążenie do zdobycia powszechnego prawa wyborczego do parlamentu. Rewolucyjne wrzenie trwało w latach 1815–1848. W późniejszym okresie wzrost dobrobytu, wynikający z dominującej pozycji przemysłu angielskiego na świecie, uspił aspiracje robotników. Spadek napięcia wywołała również fala emigracji proletariatu do Ameryki, opanowanej „gorączką złota” w Kalifornii. Dopiero w latach osiemdziesiątych XIX stulecia dojrzała świadomość i potrzeba utworzenia partii politycznej – na bazie istniejących związków robotniczych – realizującej program klasy robotniczej, dążącej do uzyskania miejsc w parlamencie. Chociaż najbliższa jego ideału byłaby nacjonalizacja wszystkich środków produkcji, z planem jako podstawowym regulatorem produkcji wykorzystującej najnowsze osiągnięcia naukowo-techniczne, to jednak łatwiejsze do urzeczywistnienia mogło okazać się – według emigracyjnego uczonego – upaństwowienie lordowskiej ziemi i utworzenie jednego państwowego latyfundium (Winiarski, 1889, s. 23–27, 31, 34–36 i 39–41).

Przejęcie do wyższej fazy produkcji miało nastąpić – według przewidywań Winiarskiego – po przejęciu przez klasę robotniczą władzy politycznej. Władza ta zorganizuje nowe stosunki społeczno-ekonomiczne. Zadanie organizacji produkcji społecznej spadnie na państwo. Państwo obejmuje wszystkie organy prawnopolityczne i ekonomiczne, wywodzące się z klasy panującej, organizu-

² O zmianach w świadomości społecznej w okresie tworzenia się gospodarki rynkowej znacznie szerzej pisał m.in. Max Weber w wydanym po śmierci (1922) dziele pt. *Wirtschaft und Gesellschaft* (Weber, 2002).

jące produkcję w dziedzinach, w których indywidualna inicjatywa nie podejmuje się tej działalności. Podział społeczeństwa na panujących i poddanych, eksploatujących i eksploatowanych dokonał się w celu zwiększenia szansy przetrwania społeczeństw, a więc z powodów ekonomicznych. W warunkach istnienia prostych narzędzi oraz niskiej techniki, klasy panujące dysponowały wszystkimi środkami produkcji oraz organizowały pracę poddanych, czyli pracę pozostałych klas społecznych we wszystkich formach poddaństwa, tj. w niewolnictwie, pańszczyźnie i stosunkach najemnych. Organizacja pracy poddanych przez klasy panujące odbywała się na dwa sposoby: bezpośrednio lub pośrednio, czyli indywidualnie według inicjatywy posiadaczy majątków lub też za pomocą specjalnych organów pełniących rozmaite funkcje ekonomiczne (tzn. w dziedzinach, w których indywidualna inicjatywa nie była w stanie zorganizować pracy, m.in.: emisja monet, budowa dróg oraz budynków publicznych, oddziaływanie na cechy, gildie i giełdy, polityka protekcyjna i polityka wolnego handlu) oraz funkcje prawno-polityczne. Granica obszarów działalności organizującej pracę przez państwo i inicjatywę prywatną zmieniała się odpowiednio do poziomu rozwoju techniki. Przykładowo w średniowieczu, pełniąc większość funkcji ekonomicznych, państwo i jego instytucje bezpośrednio reglamentowało produkcję oraz prowadziło politykę handlową. W pierwszej połowie XIX stulecia państwo scedowało niemal wszystkie funkcje ekonomiczne na rzecz inicjatywy indywidualnej. Wówczas funkcję organizacji produkcji pełniło pośrednio, nadzorując nienaruszalność stosunków własnościowych, rodzinnych i innych. Z kolei w drugiej połowie XIX wieku zakres oddziaływania państwa w sferze gospodarczej zaczął się szybko rozszerzać, przez wprowadzenie ustawodawstwa fabrycznego czy ubezpieczeń społecznych. Działania te stanowiły próbę takiego zorganizowania pracy, które pozwoliło zwiększyć równowagę między produkcją i konsumpcją, gdyż w XIX wieku, w wyniku rozwoju sił wytwórczych, produkcja przewyższała spożycie, co wywoływało kryzysy i rosnące ubóstwo. Winiarski uważał, że technika osiągnęła taki poziom rozwoju, który wymaga uspołecznienia wszystkich bogactw oraz przejęcia funkcji ekonomicznych przez państwo. Oznaczało to, że w okresie od XVI do połowy XIX wieku kurczył się zakres oddziaływania państwa w gospodarce do niemal całkowitego zaniku, po czym nastąpił proces odwrotny (Winiarski, 1889, s. 41–47).

Przedmiotem rozważań Leona Winiarskiego była nie tylko analiza historyczna rozwoju kapitalizmu, ale również przewidywany proces przekształceń systemowych. Autor *Stosunków społecznych w Anglii* uważał, że kapitalizm wypełnił już swoją misję historyczną. Dziewiętnastowieczny kapitalizm zbankrutował oraz unaoczniał granice swojego rozwoju, przejawiające się w kryzysach nadprodukcji, ubóstwie proletariatuszy, marnotrawstwie pracy, hamowaniu

wzrostu produktywności pracy i emigracji zarobkowej. Państwo kapitalistyczne miało organizować produkcję w dziedzinach ważnych z ogólnospołecznego punktu widzenia, a pomijanych przez inicjatywę prywatną, prowadzić politykę fiskalną i handlową, emitować pieniądź gotówkowy, nadzorować giełdy, tworzyć infrastrukturę społeczno-gospodarczą oraz wprowadzać ustawodawstwo socjalne, głównie skracające czas pracy. Ponieważ system oparty na własności prywatnej rodził sprzeczności, Winiarski postulował upaństwowienie wszystkich środków wytwórczych. Przyszłe państwo socjalistyczne miało organizować produkcję w formie wielkiego przedsiębiorstwa podporządkowanego planowi gospodarczemu, realizującemu cele ogólnospołeczne oraz nadzorować wszystkie sfery życia społecznego (Winiarski, 1889, s. 47–53, 59–66 i 69–74).

PODSUMOWANIE

Chociaż w pracy Leona Winiarskiego widoczny jest wpływ myśli marksovskiej oraz anarcho-syndykalistycznej, to jest ona pracą oryginalną. Jego zdaniem narodziny kapitalizmu angielskiego miały miejsce w XVI wieku. Proces ten przyspieszyły wydarzenia związane z reformacją angielską. Z nowo powstałej struktury społeczno-gospodarczej zniknęli chłopci i rzemieślnicy, pozostali zaś landlordowie, farmerzy (kapitaliści wiejscy), fabrykanci (kapitaliści miejscy) i robotnicy.

W wyniku przemian systemowych powstało wprawdzie nowoczesne społeczeństwo oraz największa potęga gospodarcza ówczesnego świata, jednakże proces ten pochłoniął – jak wykazał nasz uczonec – ogromne koszty poniesione przez najsłabsze grupy społeczne. Rugowani z ziemi chłopci tworzyli warstwę włóczęgów i żebraków. Ponieważ byli zbyt niebezpieczni dla rodzącego się systemu, tylko pod rządami Henryka VIII stracono 72 tys. osób nieposiadających własności i schronienia. Powstała, dla potrzeb rodzącego się przemysłu, nowa klasa społeczna najemnych robotników została skazana od samego początku na nieludzki wysiłek – najczęściej szesnastogodzinny dzień pracy za płacę na poziomie wegetacji. Jeszcze większemu wyzyskowi poddano pracę kobiet i dzieci. Periodycznie pojawiające się kryzysy nadprodukcji pogłębiały ubóstwo proletariatu oraz generowały bezrobocie. Korzyści z szybko rosnącej wydajności pracy oraz wzrostu produkcji w przemyśle i rolnictwie przechwytywali fabrykanci, kapitaliści wiejscy i landlordowie.

Wykryształizowanie się kapitalizmu wolnokonkurencyjnego nastąpiło w XVIII wieku. W następnym stuleciu kapitalizm osiągnął granicę swego rozwoju, wobec czego Winiarski wyrokował – za Marksem – rychłe powstanie socjalizmu, zapewniającego powszechny postęp ludzkości. Przejście do so-

cializmu miało nastąpić w drodze przejęcia władzy politycznej przez klasę robotniczą oraz głębokich reform społeczno-gospodarczych.

W związku z osiągnięciem przez XIX-wieczną gospodarkę angielską najwyższego poziomu rozwoju, nasz uczyony przewidywał, że angielską drogą, jako wzorcem, będą podążać pozostałe kraje i w wyniku przemian społeczno-gospodarczych powstanie jedna uniwersalna forma organizacji produkcji i społeczeństwa. Wiek XX podważył jednak słuszność powyższych twierdzeń autora *Stosunków społecznych w Anglii*. Okazało się bowiem, że w ramach systemu kapitalistycznego ukształtowało się wiele specyficznych, rywalizujących ze sobą koncepcji ustrojowych, zwanych modelami gospodarczymi lub typami kapitalizmu, istniejącymi w różnych częściach świata. Niektóre rozwiązania upowszechniają się (przenikają między modelami), a mimo to istnieją wyraźne różnice, które świadczą o ich odrębności.

Z tekstu Leona Winiarskiego wynika również, że tworzenie „dojrzałej” gospodarki rynkowej jest procesem długotrwałym, wymagającym wyrzeczeń i wysiłku kilku, a nawet kilkunastu pokoleń. W tym miejscu nasuwa się pytanie, będące postulatem do dalszych badań, czy zmiany ustrojowe zawsze muszą pociągać ogromne koszty i czy główny ciężar musi spadać na barki grup najgorzej przystosowanych.

LITERATURA

- Baumgarten L. (1966), *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Zakład Historii Partii przy KC PZPR – Książka i Wiedza, Warszawa.
- Bezwiński Z. J. (1983), *Leon Winiarski: system fizyki społecznej*, [w:] *Szkice z historii socjologii polskiej*, K. Z. Sowa (red.), Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Bieńkowski W. (1972), *Życie i twórczość Leona Winiarskiego. Z dziejów socjologii polskiej końca XIX w.*, [w:] *Studia z zakresu socjologii, etnografii i historii ofiarowane Kazimierzowi Dobrowolskiemu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Bochenek M. (2008), *Prekursorzy ekonomii matematycznej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J. (1977), *Dzieje gospodarcze świata do roku 1975*, wyd. 2, zm. i uzupeł., PWE, Warszawa.
- Engels F. (1952), *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Heilbroner R. L. (1993), *Wielcy ekonomiści. Czasy – życie – idee*, PWE, Warszawa.
- Marks K. (1970), *Kapitał*, t. 1, wyd. 5, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Mieszczankowski M. (1982), *Monopol. Rozwój kapitalizmu od stadium wolnokonkurencyjnego do monopolistycznego i państwowo-monopolistycznego*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Sadzikowski W. (1993), *200 lat gospodarki rynkowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Stępień M. (1970), *Teoria i krytyka literatury w pracach Leona Winiarskiego*, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej PAN – Oddział w Krakowie”, t. 7, 37–91.
- Sweezy P. M. (1964), *Krytyka*, [w:] M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, PWE, Warszawa.
- Tüchle H., Bouman C. A. (1986), *Historia Kościoła*, t. 3: 1500–1715, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Weber M. (2002), *Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Winiarski L. (1889), *Stosunki społeczne w Anglii*, „Przegląd Europejski”, z. 1, Librairie Ghio, Paryż.
- Zawadzki J. (1974), *Kapitalizm*, [w:] *Mała encyklopedia ekonomiczna*, wyd. 2 zm., PWE, Warszawa.

THE ORIGINS OF CAPITALISM IN ENGLAND ACCORDING TO LEON WINIARSKI

A b s t r a c t . As Leon Winiarski demonstrated, the process of formation of a market economy in England lasted for more than 300 years. The result was world's first economic power of an industrial character and a modern, democratic society. Unfortunately, the rise of capitalism was paid for with enormous costs which were borne by the most vulnerable social strata. The birth of a market economy, which proved to be the most efficient economic system in history, was accompanied by sweat, tears, extreme poverty, and executions of thousand of vagabonds deprived of their property.

K e y w o r d s : capitalism, phases of development of economy, market economy.